

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (94)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Алимбаев А.Е. «Мәңгілік ел» идеясы және Түркілік интеграция 4

Археология

Құрманғазов И.С., Абдималков К.Г., Әлібай Б.Е. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері 12
Білалова Г.Д. Б.з.д. VII-VI ғғ. Сарыарқадағы ерте сақ аң стилінің маңызды белгілері мен ерекшеліктері 24
Нугманова Н.Т. История археологического изучения средневекового городища Сарайчик 34

Этнография

Жайлыбаев Д.Ж. XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы Орта Азия халықтарындағы неке және отбасындағы сый алмасу мәселелері 41
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А. Қазақ халқындағы мәйітті уақытша сақтау және жөнелту ғұрпы: этнографиялық материалдар негізінде 50

Тарих. Тұлға. Тағылым

Артықбаев Ж.О. «Әкеміз Үкі, аман бол!» (Г.Н. Потанин жазбаларындағы Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы хикая) 57
Рахымбаева Г.К. Тарихи жырлардың жиналып, зерттелу тарихы (Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар негізінде) 63
Хасенов С.С. Әулие Ырғызбай Досқанаұлы және оның емшілік қызметі 71
Кеңшілікұлы А. Мұқағали ғасыры 81
Әлжан Л.Т. «Айқапты» танытқан тұлға 95
Серімов Е.Е. Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы 101

Филология

Оразбек М.С. Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық архетиптер 112
Бияров Б.Н. Гидрографиялық терминдерден жасалған түбір топонимдер 131

Музей ісі

Ибраева Г.О. Музейдегі танымы мол кездесу 139
Қабдоллаев М.С. Шығыстың шырайын кіргізер музей-қорық 145

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30 years

Alimbayev A.E. The idea of «Mangilik el» and Turkish integration 4

Archaeology

Kurmaniyazov I.S., Abdimalkov K.G., Alibai B.E. Research work carried out by the «Botai» State Historical and Cultural Museum-Reserve in the settlement of Botai in 2021 12
Bilyalova G.D. Some features and differences of the early saks animal style of Saryarka in vii-vi centuries 24
Nugmanova N.T. History of archeology of the medieval town Sarayshik 34

Ethnography

Zhailybaev D.Zh. Problems of the gift of marriage and family relations in the people of Central Asia in the middle of the XIX – at the beginning of the 20th century 41
Umitkaliyev U., Iskakov K. Preliminary preservation of the bodies of the deceased until burial among the Kazakh people: based on the archaeological and ethnographic materials 50

History. Personality. Reading

Artykbayev Zh.O. «Our father Owl, goodbye!» (The narrative of Kazybek myrza from Abak-Kerey in the diaries of G.N.Potinin) 57
Rakhimbayeva G.K. The history of studying and collecting historical songs (Based on historical songs of the East Kazakhstan region) 63
Khasenov S.S. Aulie Irgizbay Doskhanuly and his healing activities 71
Kenshilikuly A. The age of Mukagali 81
Alzhan L.T. The life and work of Mukhamedzhan Seralin 95
Serimov E.E. The life and work of Abu-l-Kasim Mahmud ibn Omar Jaralli az-Zamakhshari 101

Philology

Orazbek M.S. World and national archetypes in the works of Abai 112
Biyarov B.N. Root toponyms created from hydrographic terms 131

Museum business

Ibraeva G.O. A cognitive meeting at the museum. 139
Kabdullaev M.S. Museum-reserve in the east of the country 145

УДК 902/904

Біләлова Г.Д.

К.А. Ақышев атындағы археология ғылыми-зерттеу институты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

Б.З.Д. VII-VI ғғ. САРЫАРҚАДАҒЫ ЕРТЕ САҚ АҢ СТИЛІНІҢ МАҢЫЗДЫ БЕЛГІЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ¹

Тасмола шеберлері кескіндеме, қолөнер бұйымдарында «аң мәнерін» талғаммен үйлесімді қолданып, қиял бейнені ұтымды бере білген. Сақ жәдігерлері әсемдік, сапалық жағынан қазіргі мүсіндеу, кескіндеме, бейнелеу өнерімен салыстырғанда өзіне тән айрықша стилімен ерекшеленеді. Қола, темір, алтыннан ойып, құйып сақтар жасаған аң, жануар, құс мүсіндерінде табиғилық сипат басымдау. Ежелгі адамдар өздерін табиғаттың ажырамас бір бөлігі деген дүниетанымнан болу керек, олар қоршаған ортаны бейнелеуде асқан шеберлік танытты.

Тасмола аң стиліне барлық сақ өнерінің заңдылықтары тән. Олардың стилі мақсатқа ұмтылушылық пен көркемдік ішкі бірлігінің нәтижесінде пайда болған. Аң стилінің басты мақсаты жануар бейнесінің негізгі ойы мен нақтылығын, жыртқыш аңның күшін, ұмтылуын немесе жүйрік, сезімдік, қарсылық көрсете алатын шөпқоректінің бейнелері салынған. Аң мәнерінде жасалған Орталық Қазақстандық жеке бұйымдары, олардың жалпы мінез-қылықтары мен негізгі ерекшеліктері, тұрғылықты дәстүрлер мен тұрғылықты шеберлермен жасалған. Орталық Қазақстан ерте сақ заманында Жетісу, Алтай, Тыва мен Минусин шұңқыр қазанының руларымен тығыз байланыста болған.

Тасмола бейнелеу өнері жоғарғы деңгейде дамығанын көне ескерткіштерден айқындаймыз. Алтын, қола мен сүйектен жасалған заттарға композициялар, ат-әбзелдердің көркемделген әшекей салпыншақтарындағы «аң стилінде» кескіндер бүгінгі күні баға жетпес мұра және өткен ғасырлардан ақпарат беретін мәдени шежіре.

Түйін сөздер: Сарыарқа, ерте темір ғасыры, патшалық қорған, аң стилі, жерлеу зұрны.

Соңғы жылдары ерте сақ кезеңі ескерткіштерінің ашылуы ерте темір ғасыр археологиясының кейбір маңызды мәселелерінің шешу жолдарын белгілеп қойды. Олардың ішінде ерте сақ аң стилінің

қалыптасуы да жатады. Оның шешімі үшін Еуразия белдігінің шығыс аймақтарындағы тірек болған – Шілікті, Жалаулы, Талды-2, Аржан-1, Аржан-2, Түгіскен, Үйғарақ ескерткіштердің материалдарын қолдануға болады.

¹Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің гранттық қаржыландыруы бойынша № AP09261134 «Терісаққан-Есіл өңіріндегі сақ ақсүйектерінің ғибадат мемориалдарының кеңістіктік жоспарлануы және сәулеті» жобасы аясында орындалды.

Бұл тақырып бойынша соңғы зерттеу жұмыстарының бірі К.В. Чугуновтың мақаласы болды (Чугунов, 2011). К.В. Чугунов аң стиліндегі өнердің қалыптасуы сұрақтарын қарастырып, Аржан-2 (б.з.д. VII ғ. екінші жартысы) табылған заттарды стилистикалық талдауы бойынша 4 топқа бөліп қарастырды.

Зерттеуші «Аржан-2-нің аң стилі өнеріндегі туындыларында бірде бір синкретикалық бейненің болмағанын» белгілейді. Бейненің ой-танымына – жыртықш аң мен тұяқты жануарлардың болғаны міндетті болған. К.В. Чугунов ерте сақ ескерткіштеріне белгілеген стилистикалық тәсілдер, Тасмола мәдениетінің ескерткіштеріне, әсіресе жуырда ашылған Талды-2 қорымынан табылған заттарға тән, мысалы, «Аңдар шеруі сәті». Осында біркелкі жапсырмалар тобы алынған, бірақ олардың арасынан көбісі жыртықш мысықтың кескін пішіндегі мүсіндері бар жапсырмалар (барлығы үш түрден тұрады).

Артқы аяғы бүгілген жыртықштың ерекше иконографиясының талдауы негізінде, Аржан-2 өнерінің Тывадан алыс жерлермен (оңтүстік-шығыс Қазақстан, Павлодардағы Ертіс маңы, Арал маңы) байланысы анықталды. Тыва, Хакасс-Минусин шұңқырқазанның, орманды далалы Алтай мен Қазақстанның ерте сақ уақыты өнерінің байланысын – «күрделі бұрама» мотиві де дәлелдейді.

П.И. Шульганың ойы бойынша, осындай әдіспен бүркіттер бастарының комбинациясы бейнеленген, бұл әдіс кейінгі кезеңде грифонның бейнесіне ауыстырылды. «Күрделі бұрама» бүркіттер бастарының комбинациясынан немесе өсімдік мотивтерінен туғаны жөнінде, Талды-2 қорымынан шыққан «күрделі бұрама» мотиві бар ұқсас бұйымдар арқылы зерттеп көрейік. Құрсау-тоға мен құрсаудың беті өрнекті стильмен әшекейленген (Бейсенов, 2011: 15). Шерубай қорымының № 1 қорғанынан табылған табақша алтыннан жасалған жапсырма немесе жабыстырма ажурлы жапсырмалардағы (Бейсенов, 2011: 8-9) «күрделі бұрама» мотивінен тыс «алау мүсіндері» түріндегі өрнектерді Аржан бұйымдарымен тығыс байланыстырады. Жалпы айтқанда, Талды-2 костюм декорының бұйымдарына ажурлы және өрнектелген оюлар тән. Табақша алтыннан ойылған стильденген бейнелер орнитоморфты тірі жандыларды еске түсіреді. Оларды бүркіт (жыртықш

құстар) деп атауға болады, ішкі мазмұнымен олардың бейнесі Шіліктіден шыққан, бастары өз денесінің аясында артқа бұрылған жыртықш құстардың профильді бейнелерімен ұқсас (Төлеубаев, 2013: 243).

Талды-2 бейнелерде балсірі (восковица) бар тұмсық, биік артқа қарай қайырылған айдары анық көрсетілген. Алау түріндегі ойықтардан тұратын ою-өрнек жүйесі – барлығынан бұрын қауырсынды жамылғыны көрсетеді. S-тәрізді немесе шиыршық бөліктер – ерте сақ уақытына тән белгілі стилизация тәсілі болып табылады. Айтылған жағдайда бейненің қысылғанын, тез арада созылғысы келетін тірі жандыны салған және құйрығының шеттері домалақ етіп бүктелген жыртықш мысықтың қалпымен ұқсас. Басындағы шиыршық бұрама көз немесе құлақты көрсетуде, кейін осылай грифондардың құлағын көрсеткен. Сондықтан Талды-2 бейнелерінде стилденген бүркіт бейнесінде синкретикалық кейіпкерді көруге болады. Қарашоқы қорымынан (Орталық Қазақстан) шыққан жапсырмада: жолбарыстың пішін кескінді, бір қалыпты бейнесі көрсетілген. Аңның терісі ажурлы өрнекпен ойылған. Ерте сақ өнеріне тән S-тәрізді бұйралардан тұрып, бұйралардың ұштары бүркіттің немесе бүркітті грифондардың стилденген бастарына, яғни сақтардың терең түсініктегі және жақсы көретін семантикалық бейнесіне айналады. Грифонның бастары, ерте көшпелілер жиі қолданатын тәсілмен, бейненің ішіне жазылған, жолбарыстың күшті мойны мен жауырыны, жамбасы, жүн талшықтары бұйралармен ерекшеленіп, қос функцияларды атқарған. Жалпы айтқанда, жолбарыстың бейнесіне жазылған грифондар, ерте сақ Шерубай қорымының қорғандарынан шыққан грифондардың аналогы болып табылады. Ұзын құйрығы дәстүрлі шиыршық түрінде жоғарыға бұралған, азулы және өткір тырнақтардың ұзындығы ерекшеленген. Нәзік бейнелеу тәсілден басқа, жапсырмада жолбарыс пен бүркіттің бейнесін бірге көрсететін тұтас қиялды тірі жандының түсінігімен негізделген. Стильдеу тәсілі ерте көшпелілердің өнерінде кейбір аналогтарын табады. Ажурлы бейнені алтын фольгадан ойып түсті фонға жабыстыру тәсілі, Жетісудағы ерте сақ Жалаулы көмбеден шыққан бұйымнан белгілі. Сонымен қатар жолбарысқа тән қалың және ұзын талшық жүнін көрсетуі сақтардың кейінгі кезеңіндегі

Алтайдағы пазырық мәдениетінде – жолбарыс бейнесінде кездеседі. Жануардың осындай көркем айналымы Екінші Башадар қорғанның саркофаг-колодасындағы қақпағында, Бірінші Туекті қорғанынан теріден ойылған мүйізді жолбарыстың бейнесі салынған (Руденко, 1960: 87, 154), (Сур. 1).

Егерде Қарашоқыдағы жолбарыстың (Сур. 2) профильді пішінін қарастырып, оның декоры стильденген бүркіт грифондарының басынан тұрса, ол семантикалық жағынан Ташанта II қорымының 2 қорғанынан шыққан тері аппликациядағы жолбарыстың (аңның иығында бүркіт грифонның басы түріндегі өсінді көрсетілген) бейнесіне өте жақын болып келеді (Богданов, 2006: 8). Бұл жануар агрессиялық қалыпта – ерекшеленген азу тістері бар тұмсығы ашылған, ұзын өткір

тырнақтары бар аяқтары алдыға қарай бағытталған. Ал Сарыарқа бұйымдарында жыртқыштың тұрысы тыныш қалпында бейнеленген. Келесі өте жақын бейне – 1-ші Туекті қорғанынан шыққан мүйізді жолбарыс мүсіні салынған тері аппликация. Абристің іші шиыршық бұйралардан тұрады, құлақтары дәл солай бастың контурында көрсетілген, тырнақтары тікірейтілген. Мүйіздің бар болуы Қарашоқы жолбарысынан ажыратады. Жалпы айтқанда бейненің осындай жеңілдігі, мөлдірлігі Алтайдағы пазырық мәдениетінің көшпелілеріне тән. Олар фольгадан, тері мен ағаш қабықтарынан ойылған, жерленген адамдардың татуировкалары, жұқа түсті киізден қиылған оюлы мотивтерден көрінеді. Осында стильденген реалистік бейнелермен қатар қиял бейнелер де кездеседі.

Сур. 1. Жолбарыстың биологиялық бейнесі.

(Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII-IV вв. до н.э.). – СПб., 2006, табл. 34, - 203 с.)

Fig. 1. Biological image of a tiger.
Korolkova E.F. Animal Style of Eurasia.
The Art of the tribes of the Lower Volga region and the Southern Urals in the Scythian era (VII-IV centuries BC.). – St.P., 2006, table. 34, - 203 p.)

Сур. 2. Жолбарыстың стильденген бейнесі.

Қарашоқы. Орталық Қазақстан. А.З. Бейсеновтің қазбасы. (Бейсенов А.З. Сарыарқа – колыбель степной цивилизации. – Алматы, 2011. – 16 с.)

Fig. 2. The stylized image of a tiger.
Karashoky. Central Kazakhstan. A.Z. Beisenov's excavation. (Beisenov A.Z. Saryarka is a cradle of steppe civilization - Almaty, 2011. - 16 p.)

К.В. Чугуновтың пікірі бойынша, Аржан-2 кешен қорғандарынан шыққан аң стилінің өнері орталық-қазақстандық дәстүрінен қалыптасқан. Заттардың көп бөлігі өз аналогтарын Қазақстан жерінен табады. Оған көбісіне Аржан-2 күрделі өрнектер мотивтердің аналогтары дәлел. Талды-2 шыққан олжалар бұл жағдайды дәлелдейді. Сақ уақытының декорында кеңінен жануардың шиыршық бұрамалары бейнеленгеніне қарамастан, Қарашоқыдан шыққан жолбарыстың бейнесінде тек шиыршық бұрамалар емес, сонымен бірге грифондардың стильденген бастарын аңғаруға болады. Олар пазырық мәдениетінің ескерткіштерінде және Оңтүстік Оралдағы Филипповкада кейін таралған бұрамалардан ерекше және осы кезде денелері сондай декормен бейнеленген тұяқты жануарлар да кездеседі (арқарлар, бұғылар). Мүмкін бұл барлық іздерді Қазақстанға апаратын аргументтердің бірі: «Оңтүстік Орал, Батыс Сібір және ортаазиялық сақ ескерткіштер материалдарының ұқсастығы оңтүстік және оңтүстік-шығыс тайпалардың тек мәдени байланыстары мен эпизодты этникалық араласуынан басқа, Оңтүстік Орал көшпелілердің сақ-массагет әлемімен тікелей генетикалық байланыстарын көрсетеді» (Пшеничнюк, 2006: 37).

Мүмкін, жануар денесінің «ажурлы, оюлы» бейнеленуі бұғылы тастардағы жыртқыш аңдардың бейнесінен тарауын алған. Ерте скиф уақытында бұғылы тастардағы бұғылардың стилденген бейнелері көрсетілген, олардың тұмсықтары құстардың тұмсығына ұқсас етіліп өзгерген. Бәлкім, Сарыарқа бұйымдарында біз бүркіттің қатты стилденген және өзгерген бейнесін байқай аламыз, немесе бұл бүркіт пен жолбарыс бейнелерінің қосылуы арқылы қиял бейнесінің дамуы ма? П.И. Шульганың пікірі бойынша, Оңтүстік Сібірдегі айдары бар бүркіт бейнесі тек ертепазырық уақытындағы (б.з.д. VI ғ. ортасында) кешендерде пайда болады. Ерте сақ уақытына жататын бүркіттің стильденген бейнесі мен оның жалғастырушысы «грифонның» арасындағы ерекшеліктері мен өзара байланысы байқалады.

К.В. Чугунов Аржан-2 өнерінде қиял және синкретикалық, әсіресе грифон бейнелерінің жоқ болуын аса ерекшелейді. Тыва жерінде грифондардың бейнесі тек б.з.д. VI ғ. аяғында белгілі болды, сол уақытта ұйық-сағлы дәстүрі қалыптасқан, тарихи аренада Ахеменидтер

державасының пайда болуы көшпелі мәдениеттердің трансформациясына әкелді. Бірақ, Тывада және Орталық Азияның кейбір басқа аймақтарында да ерте сақ уақытының дәстүрлері сақталынып, жаңа тарихи шарттарға бағынған. Ерте сақ уақытының жаңа тарихи шарттарға адаптация нәтижесінде «күрделі бұрама» мотиві стильденген құлақты бүркіт пен грифон бейнесіне айналғанын түсіндіреді.

Мүмкін «күрделі бұрама» мотивін грифон ретінде түсінік одан да ерте қалыптасқан? Бейненің осындай адаптациялық тармақтарына Оңтүстік Орал, Таулы Алтай, Жетісу векторларын айтуға болады. Сарыарқаның ерте сақ уақытына жататын материалдары бізге ерте сақ тайпаларының өзіндік дүниетаным нысандарын көрсетуде. Оның мысалы ретінде Аржан-2 бас киімдегі бұғы бейнесі және Шілікті, Талды-2 шыққан бұғы мен құс және таутеке мен құс көрінісі бейнеленген композицияларды жатқызуға болады.

Орталық Қазақстанның аң стиліне тән скиф-сақ аң стилі, көркем стиль ретінде өзіндік ерекшеліктер мен оның жүйесін қалыптастыратын түрлі жануарлар тобын бейнелеу тәсілдері өзгеше. «Стиль», «мәнері» түсінігі тарихи қалыптасқан тұрақты тұтастық немесе бейнелер жүйесінің, көркем бейнелілік пен тәсілдердің ортақтығы. Бірақ стиль – үнемі өзгерістегі жүйе, ол өзінің тіршілік еткен түрлі кезеңдерінде өзгеруі мүмкін.

Біздің міндетімізге, б.з.д. VII-VI ғғ. бойы Орталық Қазақстан жерін мекен еткен ерте көшпелілердің аң стиліне не тән болды және осы уақытқа қандай белгілер мен ерекшеліктер әдетті болғанын анықтау. Басқа сөздермен айтқанда, өнер канондарын ішкі шығармашылық ережелер мен заңдылықтар жүйесі ретінде белгілеу.

Б.з.д. VII-VI ғғ. стильдің негізгі белгілерін анықтау үшін, біз осы уақытқа жататын келесі ескерткіштердің жинақтамасымен таныстық: Тасмола V, Талды-2, Қарашоқы, Нұркен, Шілікті, Аржан-2, Кичигино I, Оңтүстік Түгіскен, Ұйғарақ. Қорғандардан алынған заттар келесі топтарға бөлінген: жыртқыш аңдар (тұрып тұрған және жатқан сәтінде бейнеленген), шөпқоректілер (тұқыл және мүйізді), құстар (құстың тұтас денесі немесе кейбір бөлшектері бейнеленген). Әр топта б.з.д. VII-VI ғғ. жануарлар бейнесіне тән белгілер анықталған.

Жыртқыш аңдар

Жыртқыш аңдардың бейнеленуі жиі ең танымал қалыптарда: «тұрып тұрған» және «жатқан» сәтінде көрсетілген. Ескерткіштер арасындағы бейнелердің дене күйі соншалықты ұқсас, сондықтан көп жағдайда жыртқыш аң денесінің стилистикалық айырмашылығы мен заттың дайындау тәсілі туралы айта аламыз. Табан бармақтары жиі ерекшеленген, жамбас сүйегі кенет сызылған, құйрығы бірқалыпты сызықпен аяғына қысылған және құйрықтың ұшы шиыршық түрінде салынған. Көздері домалақ, жиі көз қарашығы ерекшеленген, құлақтары сопақша пішінді, жалы бірқалыпты құс тұмсығы тәрізді пішінде, жиі дерлік көрінбей бейнеленген. Тұрған тұрысындағы жыртқыш аң (жолбарыс) ауызы ақсиып, қорғаныс қалыпта тұрғандай бейнеленген. Жатып бейнеленген жолбарыстың ауызы жабық, дене қалпы тыныш, ал тіпті кейбір жапсырмаларда күлімсіреп бейнеленген сияқты көрінеді. Тұрған қалпындағы жолбарыстың мұрыны кейде танау тесіктерін көрсетіп тек екі нүктелерден тұрған. Ал жатып бейнеленген жолбарыстың (арыстанның) мұрыны жалпақ танау тесіктермен көрсетілген. Барлық бейнелер рельефті. Екі топтағы аңдардың денесі профильде көрсетілген, бірақ жатқан аңның басы анфаста бейнеленген. Екі топтағы аңдардың қылығы түрлі болып салынған: тұрған тұрыстағы жолбарыс агрессивті, оның денесіндегі барлық сызықтар ширыққан етіп көрсетілген, ал жатып бейнеленген жыртқыш тыныш, оның бейнесі үйлесімге, сонымен пішіндегі байсалдылыққа толы.

Шөпқоректілер

Шөпқоректілер тобы бірнеше жануарлармен көрсетілген, олар арқарлар (Сур. 3-4) таутекелер (Сур. 5-6), киіктер. Жиі заттарда жануардың тек жеке басы ғана, бірақ тұтас денесінің де бейнесі кездеседі. Сонымен қатар шөпқоректілердің стилистикалық бейнеленуі де түрлі. Жалпы айтқанда б.з.д. VII-VI ғғ. айтылатын топ жануарларға қандай ерекше белгілер тән болғанын анықтау қиындықты туғызады. Бірақ ұқсас бір қатар белгілерді айтып кетуге болады: бұл жануарлардың жеке бастарын бейнелеу, біздің жағдайымызда таутекелердің қарама-қарсы протомалары болып табылады.

Талды-2 қорымының №2 қорғанынан таутекелердің симметриялық орналасқан

Сур. 3. Арқардың биологиялық бейнесі.
(Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII-IV вв. до н.э.). – СПб., 2006, табл. 12, 2 - 181 с.)

Fig. 3. Biological image of an argali (a wild sheep).
(Korolkova E.F. Animal Style of Eurasia. The Art of the tribes of the Lower Volga region and the Southern Urals in the Scythian era (VII-IV centuries BC.). – St.P., 2006, table. 12, 25 - 181 p.)

Сур. 4. Чекан. Б.з.д. VI-V ғғ. Ұзындығы 20 см. Солтүстік Қазақстан. Бурабай. Кездейсоқ олжа. Эрмитажға 1954 жылы түсті. (Мир кочевников. Из археологических коллекций Государственного Эрмитажа. Каталог выставки. – СПб., 2013. Рис. 174, - 60 с.)

Fig. 4. Chekan. VI-V BC. The length is 20 cm. North Kazakhstan. Burabay. Random prey. It was given to the Hermitage in 1954. (The world of Nomads. From Archaeological Collection of Hermitage. - SPB., 2013. 174, - 60 villages)

Сур. 5. Таутекенің биологиялық бейнесі.
(Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии.
Искусство племен нижнего Поволжья и Южного
Приуралья в скифскую эпоху (VII-IV вв. до н.э.). –
СПб., 2006, табл. 12, 1 - 181 с.)

Fig. 5. Biological image of a rocky-mountain goat.
(Korolkova E.F. Animal Style of Eurasia. The Art of
the tribes of the Lower Volga region and the Southern
Urals in the Scythian era (VII-IV centuries BC.). -
SPB., 2006, table. 12, 1 - 181 p)

Сур. 6. Таутекелердің кескініндегі ат-әбзелінің
бөлшектері. Тасмола.
Орталық Қазақстан (Т.І: Ежелгі өнер. Древнее
искусство, - Алматы: Елнұр, 2013 ж., 255-сурет, -
121 б.)

Fig. 6. Parts of the horse harness in the shape of
mountain goats. Tasmola.
Central Kazakhstan (T.: Ancient art. - Almaty: Elnur,
2013, Figure 255, p. 121)

бастары түріндегі және құс бейнесімен толықтырылған 11 алтын әшекей табылған. Олар айна симметрия принципі бойынша құрастырылған және таутеке мен құс бейнесінің байланысын жақсы көрсетеді (б.з.д. VII ғ.). Таутекелердің мүйіздері көлемді, 8 жылдық сақиналары көрсетілген. Тұмсықтың бөлшектері рельефті көрсетілген: көзі мен құлағы домалақ және тамшы тәрізді ойықтар түрінде, азуы – сопақ ойықпен белгіленген. Құстардың жайылған қанаттары, бір сәтте таутекелердің мойны болып табылады; оның құйрығы жануарлардың тұмсықтары арасында орналасқан және басында майысқан тұмсық анық белгіленген. Тамды қорымының №10 қорғанынан шыққан тауешкінің архаикалық бейнесімен айтылған таутекелер бейнесіндегі көздердің шығыңқы домалақ пішіні ұқсас, көлемді мүйіздер де архаикалық болып табылады (Полидович, 2011: 123-130). Шілікті мен Бәйгетөбеден шыққан жапсырмалар өте ұқсас болып табылады, оларда ортасында құс бейнеленген екі таутекелердің протомалары бар композициялар біркелкі, тек көгілдір ақық ендірмелері ерекше. Бірақ осындағы таутекелердің бейнелері басқа стилистикалық тәсілмен көрсетілген. Құлақтары, мұрын тесіктері мен азуы тамшы тәрізді салынған, мүйіздері – ажурлы, жылдық сақиналары біркелкі сақиналармен емес, рельефті ойықтармен көрсетілген. Барлық тамшы тәрізді элементтер ақық ендірмелермен орындалған. Құстың басы мүсінді бейнеленген. Таутекелердің мойны бір сәтте құстың стильденген қанаты болып табылады, бірақ бұл стилизация Талды құстарының стилизациясынан әлде күшті. Бұл Талды бейнелерінің әлдеқайда көнелігін білдіреді, кешеннің № 2 қорғанынан шыққан заттардың анализімен дәлелденген. Сақ әлемінің өнерінде осындай трансформация тәсілі таңғалы. Айтылған бейнелердің көпбейнелігі, Ә.Т. Төлеубаевтың пікірі бойынша «барыс маскісімен» аяқталады (Сур. 7).

Павлодарда табылған пышақта таутекенің басы мен оған қоса екі жыртқыш құстардың бастары бейнеленген, бұл бір жағынан «зооморфты айналдыру», ал екінші жағынан «таңғалы суретке» сәйкес келеді. Айтылған көріністің түрлес нұсқасы Тасмола V қорымының №3 қорғанынан табылған. Сүйектен жасалған ілгек грифонның стильдік басы пішінінде

Сур. 7. Арқардың басынан, қанатын жайған құстан және жыртқыш мысықтың «маскісін» қалыптастыратын көріністен тұратын күрделі композиция.

Талды II. Орталық Қазақстан.

А.З. Бейсеновтің қазбасы. (Бейсенов А.З. Сарыарка – колыбель степной цивилизации. – Алматы, 2011. – 17 с.)

Fig. 7. A complex composition that consists of the head of a wild sheep, a bird spreading wings and a «masque» of a cat of prey. Analyzed II. Central Kazakhstan. A.Z. Beisenov's excavation. (Beisenov A.Z. Saryarka is a cradle of steppe civilization - Almaty, 2011. - 17 p.)

Сур. 8. «Жұмбақ сурет». Қабан мен шөпқоректі жануарлар қатарынан құралған мүйіз ілгек.

Тасмола V қорымы. Орталық Қазақстан.

М.К. Қадырбаевтың қазбасы. (Т.І: Ежелгі өнер. Древнее искусство. – Алматы: Елнұр, 2013. – 128 б., 269-сур.).

Fig. 8. «Mysterious picture». An animal hook with images of wild animals.

Tasmola V. Central Kazakhstan. M.K. Kadyrbayev's excavation. (T.: Ancient art. - Almaty: Elnur, 2013. - 128 p., Figure 269)

жасалған, ұзындығы 5 см, ені 4 см және қалыңдығы 0,7 см; оған көпбейнелі сурет ойылып салынған (Сур. 8). Орталығында зуылдаушы қабанның ең ірі бейнесі орналасқан. Айтып кеткен бейненің астына текелердің үш басы, қасқыр мен мүмкін, бұғының бастары бейнеленген. Қабан басының үстінен сақина тәрізді дөңгелектер тізілген, олар айылбастың ілгегі және де бұғының стильдік мүйізін бейнелеп көрсетеді. Бейненің астында таутекелердің үш басы орналасқан. Екеуінің мүйізі рельефті, ал үшіншінің мүйізі тегіс, барлықтарының құлақтары тамшы тәрізді, көздері мен азуы домалақ болып бейнеленген. Таутекелердің шығыңқы мүйіздері бүркіттің балсірі (восковица) мен жыртқыш аңның тұмсығын құрайды.

Сонымен, сақ өнерінде «зооморфты айналдыру» әдісі түрлі нұсқада пайдаланылған. Барлық айтылған бейнелер ерте сақ кезеңіне жатады, ал кейінгі бейнелерге бұл құбылыс тән емес.

Құстар

Еуразиядағы скиф-сақ дәуірлерінің өнеріндегі жыртқыш құстың бейнесі маңызды орын алады және аң стилі кездесетін аймақтарындағы кең тараған бейне болып табылады. Сөзсіз, олар аң стилін пайдаланған мәдениеттің дүниетанымында зооморфты бейнелердің иерархиясындағы жоғары деңгейінде тұрғандығымен байланысты. Құс бейнесінің көркемділігі, пішіннің өзіндік ерекшелігінің ұлан-ғайыр жерлерде қайталануы таңқалдыруда. Дәл осы топта құстардың бірыңғай тамшы тәрізді пішінін, бейненің түрлі геометриялық образдарға бөлінуі, элементтерінің стилизациясына әкелді. Шебер толқынды бұрамалар мен тырнақ тәрізді пішіндерді алмастырып көрсеткен. Құс бейнесіндегі дененің түрлі бөліктерін саралау күрделі болып табылады. Жиі тек тұмсығын, кішкентай домалақ көздері мен көп элементтерден тұратын қанаттарын анықтауға

болады. Құстардың барлық бейнелері профильді. Шеберлер құстың күрделі оюларын алтын тілімшелерде жасаған. Қолаға қарағанда жұмсақ тілімше бедерлеуге оңай болғандықтан, оны шеберлер пайдаланған. Неліктен бұл бейне схематизацияға ұшыраған: бұл бейнеде грифонның мифологизациясы ма әлде қарапайым бүркіт-грифонның бейнесі ме көрсетілген? Бірақ құстың және оның басқа жануарлармен ұйқасқан бейнелері белгілі мааниелі сипатты көрсеткен.

Сонымен, айтылған ескерткіштерден шыққан, б.з.д. VII-VI ғғ. жататын заттарды қарастырып, осы кезеңде жануарларды бейнелейтін белгілі заңдылықтар болған, ал нақтырақ айтсақ – әшекейлерді дайындау барысында шеберлер бірқатар белгілерді қолданған.

Аң мәнерінде жасалған Орталық Қазақстандық жеке бұйымдары, олардың жалпы мінез-қылықтары мен негізгі ерекшеліктері, тұрғылықты дәстүрлер мен

тұрғылықты шеберлермен жасалған. Тасмола бейнелеу мәнерін мифтік аң мен жануарлардың символдық мазмұнын білдіретін тотем деп түсіндіруге тырысты. Рулық қоғамның құлдырау тұсында көшпелілердің тотемдерінің образдары біртұтас композицияларға айналды. Тотемдердің көшпелі ұғымында қалыптасуы рулық жүйеге қатысты болмады. Олардың дүниетанымдағы бұл құбылыс табиғатқа етене жақын өмір сүріп, ішкі рухани жағдайының әсерінен туған дүниелер. Сақ бейнелеу өнері жоғарғы деңгейде дамығанын көне ескерткіштерден көреміз.

Тасмола бейнелеу өнері жоғарғы деңгейде дамығанын көне ескерткіштерден айқындаймыз. Алтын, қола мен сүйектен жасалған заттарға композициялар, ат-әбзелдердің көркемделген әшекей салпыншақтарындағы «аң стиліндегі» кескіндер бүгінгі күні баға жетпес мұра және өткен ғасырлардан ақпарат беретін мәдени шежіре.

Әдебиеттер

1. Акишев К.А. 1992. Происхождение «звериного стиля» в изобразительном искусстве саков // Маргулановские чтения: Сборник материалов конференции. – Москва. С. 4-9.
2. Бейсенов А.З. 2011. Талды-2 и памятники раннесакского времени степной Евразии // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвящённого 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Караганды. 218 с.
3. Богданов Е.С. 2006, Образ хищника в пластическом искусстве кочевых народов Центральной Азии (скифо-сибирская художественная традиция). – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 240 с.
4. Пшеничнюк А.Х. 2006. Звериный стиль Филипповских курганов // Южный Урал и сопредельные территории в скифо-сарматское время: сб. статей, посв. 70-летию А.Х. Пшеничнюка. – Уфа, С. 26-37.
5. Полидович Ю.Б. 2011. Изображения таутеке на навершиях из комплекса Бижэ (Жетісу) в контексте раннесакского «звериного стиля» // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии. Тезисы докладов Круглого стола, посвящённого 20-летию Независимости Республики Казахстан. – Караганды. 218 с.
6. Руденко С.И. 1960, Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.-Л.: АН СССР, 360 с.
7. Төлеубаев Ә.Т. 2013. Қазақстан археологиясының қола және ерте темір дәуірі мәселелері. Таңдамалы еңбектер мен мақалалар. I том. – Алматы: 519 с.
8. Чутинов К.В. 2011. Искусство Аржан-2: стилистика, композиция, иконография, орнаментальные мотивы // Европейская Сарматия. – СПб. 388 с.

References

1. Akishev K.A. 1992. Proishozhdenie «zverinogo stilá» v izobrazitel'nom iskusstve sakov // Margýlanovskie chtenia: Sbornik materialov konferensii. – Moskva. S. 4-9.
2. Beisenov A.Z. 2011. Taldy-2 i památniki rannesakskogo vremeni stepnoi Evrazii // Sakskaia kúltúra Saryarki v kontekste izýchenia etnososiokýltýrnyh prosesov stepnoi Evrazii. Tezisy dokladov Krýglogo stola, posváshónnogo 20-letýy Nezavisimosti Respýbliki Kazahstan. – Karagandy. 218 s.
3. Bogdanov E.S. 2006, Obraz hishnika v plasicheskoi iskusstve kochevyh narodov Sentralnoi Azii (skifo-sibirskaiia hýdojestvennaia tradisia). – Novosibirsk: Izd-vo IAET SO RAN. 240 s.
4. Pshenichnúk A.H. 2006. Zverinyi stil Filippovskih kýrganov // Iýjnyi Ýral i sopredelnye territorii v skifo-sarmatskoe vremá: sb. statei, posv. 70-letýy A.H. Pshenichnúka. – Ýfa, S. 26-37.
5. Polidovich Iý.B. 2011. Izobrajenia táyteke na navershiiah iz kompleksa Bije (Jetisý) v kontekste rannesakskogo «zverinogo stilá» // Sakskaia kúltúra Saryarki v kontekste izýchenia etnososiokýltýrnyh prosesov stepnoi Evrazii. Tezisy dokladov Krýglogo stola, posváshónnogo 20-letýy Nezavisimosti Respýbliki Kazahstan. – Karagandy. 218 s.
6. Rýdenko S.I. 1960, Kúltúra naselenia Sentralnogo Altaia v skifskoe vremá. – M.-L.: AN SSSR. 360 s.
7. Tóleybaev Á.T. 2013. Qazaqstan arheologiasynyñ qola jáne erte temir dáýiri máseleleri. Tańdamaly eńbekter men maqalalar. I tom. – Almaty: 519 s.
8. Chýgýnov K.V. 2011. Iskússtvo Arjan-2: stilistika, kompozisia, ikonografia, ornamentalnye motivy // Evropeiskaia Sarmatia. – SPb. 388 s.

Билялова Г.Д.

Научно-исследовательский институт археологии им. К.А. Акишева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: gulzat_84@inbox.ru

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ОТЛИЧИЯ РАННЕСАКСКОГО ЗВЕРИНОГО СТИЛЯ САРЫАРКИ В VII-VI ВВ. ДО Н.Э.

Тасмолинские мастера умело использовали «звериный стиль», украшая изделия декоративно-прикладного искусства, гармонично передавали фантастические выдуманные образы. Предметы выполненные в сакском зверином стиле отличаются от современных скульптур, изобразительного искусства особенностью, качеством и изящностью стиля. Выплавленные из бронзы, железа, золота изображению зверей и птиц присуща природная естественность.

Древние люди считали себя неотъемлемой частью природы, поэтому они проявляли особенное мастерство, изображая окружающую среду. Тасмолинскому звериному стилю характерны все закономерности свойственные сакскому искусству. Их стиль образовался в результате внутреннего художественного единства и стремления к цели. Главная цель и основная

идея звериного стиля показать точность в изображениях животных, силу хищника при охоте, или быстрое стремление, ловкость травоядных, которые могли оказать сопротивление.

Тасмолинские предметы, выполненные в сакском зверином стиле, их основные манеры и особенности исполнения связаны с местными традициями и совершены местными мастерами. В раннесакскую эпоху племена Сарыарки были в тесном контакте с племенами Семиречья, Алтая, Тывы и Минусинской котловины.

Древние памятники и находки выполненные в зверином стиле, показывают высокий уровень развития изобразительного искусства Тасмолинской культуры.

Ключевые слова: Сарыарка, ранний железный век, царский курган, звериный стиль, погребальный обряд.

Bilyalova G.D.

K. Akishev Research Institute of Archeology,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: *gulzat_84@inbox.ru*

SOME FEATURES AND DIFFERENCES OF THE EARLY SCYTHIAN ANIMAL STYLE OF SARYARKA IN VII-VI CENTURIES

Tasmola craftsmen skillfully used the «animal style» decorating items of decorative and applied art, harmoniously conveyed fantastic fictional images. Objects made in the Scythian animal style differ from modern sculptures, fine art in their peculiarity, quality and elegance of style. Smelted from bronze, iron, gold, the image of animals and birds is inherent in natural naturalness.

Ancient people considered themselves to be an integral part of nature, so they showed special skill in portraying the environment. The Tasmola animal style is characterized by all the regularities peculiar to Scythian art. Their style was formed as a result of inner artistic unity and striving for a goal. The main goal and the main idea of the animal style

is to show the accuracy in the images of animals, the strength of a predator when hunting, or the quick striving, dexterity of herbivores that could resist. Tasmola objects made in the Scythian animal style, their main manners and performing peculiarities are associated with local traditions and made by local craftsmen. In the early Scythian era, the Saryarka tribes were in close contact with the tribes of Semirechye, Altai, Tuva and Minusinsk trench.

Ancient monuments and findings made in the animal style show a high level of development of the fine arts of the Tasmola culture.

Keywords: *Saryarka, early Iron Age, royal mound, animal style, funeral rite.*